iFilosofie

FILOSOFIETIJDSCHRIFT VAN DE ISVW #44 MEI 2019

INTERNATIONALE SCHOOL VOOR WIJSBEGEERTE
ISVW

Twee schitterende vertalingen van Aristoteles

Nieuw: René Gude over René Descartes

Waarom we Bergson lezen

OUDE FILOSOFIE **IN EEN NIEUW JASJE**

Ze kunnen nog zo lang dood zijn, sommige filosofen blijven springlevend. Neem nu Aristoteles: we hebben het nog over de beste man alsof hij onder de levenden is. Vertalingen, bewerkingen, verwijzingen, op hem leunende methodieken: je kunt het zo gek niet bedenken of we halen hem er wel bij. Aristoteles is van alle agora's thuis.

In deze *iFilosofie* zetten we twee recente vertalingen van de grote filosoof in het lentezonnetje. Ook andere oude filosofen stoffen we af. We leiden het nieuwste werk over René Descartes (van René Gude) in en we lezen waarom Bergson in de huidige klimaatproblematiek reuze van pas komt. Daarbij verliezen we de filosofen van nu niet uit het oog. René ten Bos bespreekt Agamben, en we nemen twee recente boeken van jonge politiek geëngageerde denkers onder de loep.

Kortom, een *iFilosofie* vol filosofie. Dat zal niemand verbazen, maar dat mag ook wel een keer.

Denk en zie niet om,

Florian Jacobs
(hoofdredacteur)

iFilosofie #44

DE METAFYSICA EN OVER DROGREDENEN

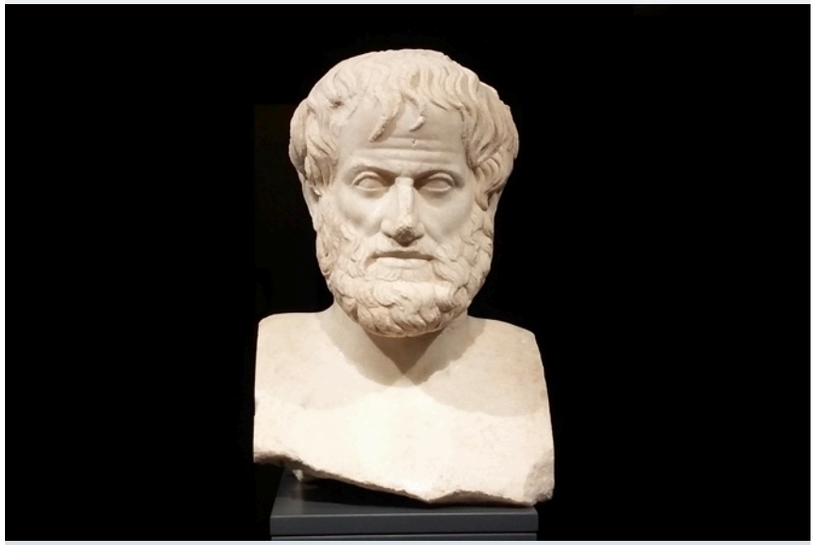

Aristoteles wordt volop vertaald

RENÉ OVER RENÉ

Het nieuwste boek van René Gude

BERGSON EN KLIMAATVERANDERING

Een denker voor onze tijd

En verder: **DE LASTIGE WAARHEDEN** van Othman El Hammouchi; **DE PARA-DOXALE COLUMN** van René ten Bos over Agamben; **DE VERLEIDING** van de dictatuur; **SIGNALEMENTEN** van nieuwe boeken; **ISVW** Agenda & colofon.

‘ALLE MENSEN, HET IS NAAR WETEN DAT ZE VAN NATURE STREVEN’

Tekst: Paul van Tongeren

Wat filosofie is

Een hoogleraar logica en analytische filosofie aan een van de Nederlandse universiteiten noemde de continentale filosofie ooit spottend ‘wattologie’. Terwijl ‘echte wetenschap’ en een ‘wetenschappelijke filosofie’ tenminste methodisch en productief zouden werken aan de oplossing van problemen, zou de door deze hoogleraar verafschuwde continentale filosofie zich verliezen in even eindeloze als nutteloze vaagheid door te vragen ‘wat iets is’. Ze bedoelde waarschijnlijk tevens te zeggen dat die filosofie zich door haar ‘wat-is-vraag’ ertoe veroordeelde zo soft en onbepaald te zijn als een dot watten, maar vergat dat ze intussen zelf – zonder het op te merken – een antwoord gaf op de vraag *wat* (in dit geval) de filosofie *is*.

Als filosofie iets is, en als ze iets waard is, bestaat ze precies hierin: op te merken wat doorgaans niet opgemerkt wordt, vragen te stellen bij wat doorgaans als vanzelfsprekend wordt beschouwd, zich te verwonderen over wat doorgaat voor ‘gewoon’. De problemen waarmee (wetenschappelijke, technische of politieke) probleemoplossers zich bezighouden, veronderstellen doorgaans dat we al weten wat we bedoelen met de termen die we gebruiken. Wie ziektes wil genezen, veronderstelt dat hij weet wat een ziekte is, wie het klimaat wil beschermen, meent te weten wat het klimaat is, enzovoort. En als we het niet al weten, beginnen we ‘gewoon’ met een definitie vast te stellen. In het alledaagse spreken heerst die vanzelfsprekendheid nog sterker. Maar hoe vaak we ook het woordje ‘gewoon’ gebruiken, dikwijls nog aangevuld met het woordje ‘natuurlijk’ (‘het is natuurlijk gewoon zo, dat…’), het zou verbannen moeten worden uit het vocabulaire van elke filosofie die zichzelf serieus neemt. ‘Want het is verwondering die mensen tot filosoferen heeft aangezet, zowel de mensen nu, in onze tijd, als de eerste filosofen ooit.’

Die laatste zin komt uit de *Metafysica* van Aristoteles (982b11). De verwondering zet aan tot vragen en dat vragen zoekt naar inzicht, kennis. ‘Alle mensen, het is naar weten dat ze van nature streven,’ zoals de beroemde openingsregel uit die *Metafysica* (980a21) in deze nieuwe vertaling luidt. Het is alsof Aristoteles bijna had gezegd: ‘dat is natuurlijk gewoon zo’. Ook de filosoof ontkomt er niet aan ergens te beginnen. Maar Aristoteles stelt in zijn *Metafysica* de wat-is-vraag misschien wel het grondigst en het meest omvattend. En dat op tenminste twee manieren.

Ten eerste door die vraag te stellen ten aanzien van letterlijk alles wat is. We kunnen namelijk van allerlei dingen vragen wat het eigenlijk is, zowel van individuele dingen ('wat is dit hier?') als van verzamelingen van dingen ('wat is een mens?'), zowel van materiële dingen ('wat is een tumor?') als van immateriële dingen ('wat is een gedachte?'), zowel van bestaande als van onbestaande dingen ('wat is een spook?'). Alleen al het woordje 'ding' dat ik steeds gebruik wijst erop dat al die 'dingen', hoe verschillend ze ook zijn, niettemin iets gemeen hebben. Wat is dat? Kun je op een zinvolle manier de wat-is-vraag stellen ten aanzien van alles? En dan niet alleen van 'alles als geheel', want dat zou weer onderscheiden zijn van de veelheid van 'dingen' waaruit dat geheel bestaat; en als onderscheiden van iets anders zou het niet 'alles' zijn. Wat kun je nog zeggen van alles, als 'alles' werkelijk 'alles' betekent? Als het zowel het bestaande als het niet bestaande omvat, kan 'bestaan' dus niet van alles gezegd worden. Maar ook wat niet bestaat, 'is' niettemin iets dat niet bestaat. Dat 'is' of het werkwoord 'zijn' kan blijkbaar van alles gezegd worden. En dus moet de meest fundamentele en alomvattende wat-is-vraag daarop betrekking hebben: wat is 'zijnde' als zodanig, dat wil zeggen: niet als dit of dat zijnde, als 'paard' of als 'oorlog', maar als zijnde.

Ten tweede betekent het stellen van de vraag, als het een echte vraag is, dat je inzicht zoekt. Verwondering is alleen het *begin* van de wijsheid; wijsheid die er vervolgens in bestaat op een of andere manier 'vat te krijgen' op dat waarover je je verwondert. 'Grip krijgen op' is 'begrijpen', en 'begrijpen' doen we door onderscheidingen te maken en verbanden te leggen. Aristoteles onderscheidt bijvoorbeeld – en op de eerste plaats – tussen *dat* iets is en *wat* of *hoe* het is, tussen het 'zijn van het zijnde' enerzijds en 'wat er te zijn is' anderzijds; waarmee we de twee misschien wel moeilijkste termen uit de *Metafysica* hebben aangeduid: *hè ousia* en *to ti èn einai,* in deze nieuwe vertaling weergegeven als respectievelijk: het 'wat-iets-is' en 'het wat-was-er-te-zijn'. De verbanden worden vervolgens mogelijk door te onderscheiden tussen wat 'ten-grondslag-ligt' (*hypokeimenon*) en wat daaraan kan worden toegekend. En omdat 'zijn' een werkwoord is en op een gebeuren slaat, 'werkelijkheid is altijd beweging' (p. 70), moeten we om het te begrijpen ook ontdekken *waardoor* gebeurt wat er gebeurt: waar het 'vandaan' komt (*hothen*) en waar het naartoe wil of 'omwille waarvan' (*hou heneka*) het gebeurt.

En zo zitten we – al na een paar bladzijden – midden in de metafysische problematiek. Ook de metafysicus heeft keuzes gemaakt en aannames gedaan die bevraagd kunnen worden. Het zal duidelijk zijn dat alleen wie weigert of vergeet vragen te stellen bij wat vanzelfsprekend lijkt, wie ergens stopt met vragen stellen, kan menen te ontsnappen aan deze meest fundamentele tak van de wijsbegeerte, of beter: haar stam, haar wortel. *Menen* te ontsnappen, want niemand ontkomt er echt aan. Integendeel: wie geen metafysische vragen stelt, volgt naïef, zonder het te weten, een heersende metafysica, een heersende manier van denken over alle werkelijkheid.

Een voorbeeldig denker

Aristoteles is niet de eerste filosoof die uitdrukkelijk aandacht geeft aan de metafysische vragen. Integendeel: hij discussieert uitgebreid met zijn leermeester Plato en met alle voor-platoonse filosofen die hij kende. Maar Aristoteles is wel de eerste die er een aparte discipline van maakt binnen het geheel van de wijsbegeerte, en die – mede door die discussies met voorgangers – voor het eerst een systematiek aanbrengt. En ondanks het feit dat we van deze grote denker eigenlijk alleen maar teksten hebben die hij niet zelf voor publicatie gereedmaakte (vrijwel alle geschriften die hij zelf voor verspreiding redigeerde zijn verloren gegaan), en ondanks het feit dat de teksten die we wel hebben lange tijd uit de aandacht waren verdwenen en eigenlijk pas in de 12de eeuw, dankzij moslim-geleerden via Noord-Afrika, weer in Europa ontdekt werden, heeft zijn metafysica een onuitwisbare plaats gekregen in de geschiedenis van het denken. Ook na het zogenaamde einde van de metafysica, dat sommigen aan Hegel, anderen aan Nietzsche, weer anderen aan Heidegger, aan deconstructie-denken, differentiedenken of aan de empirische of linguistische wending in de filosofie toeschrijven, ook na dat alles blijft de metafysische vraag onvermijdelijk en blijft de manier waarop Aristoteles voor het stellen daarvan een aantal begrippen heeft ontwikkeld en aan de beantwoording daarvan richting heeft gegeven onontkoombaar.

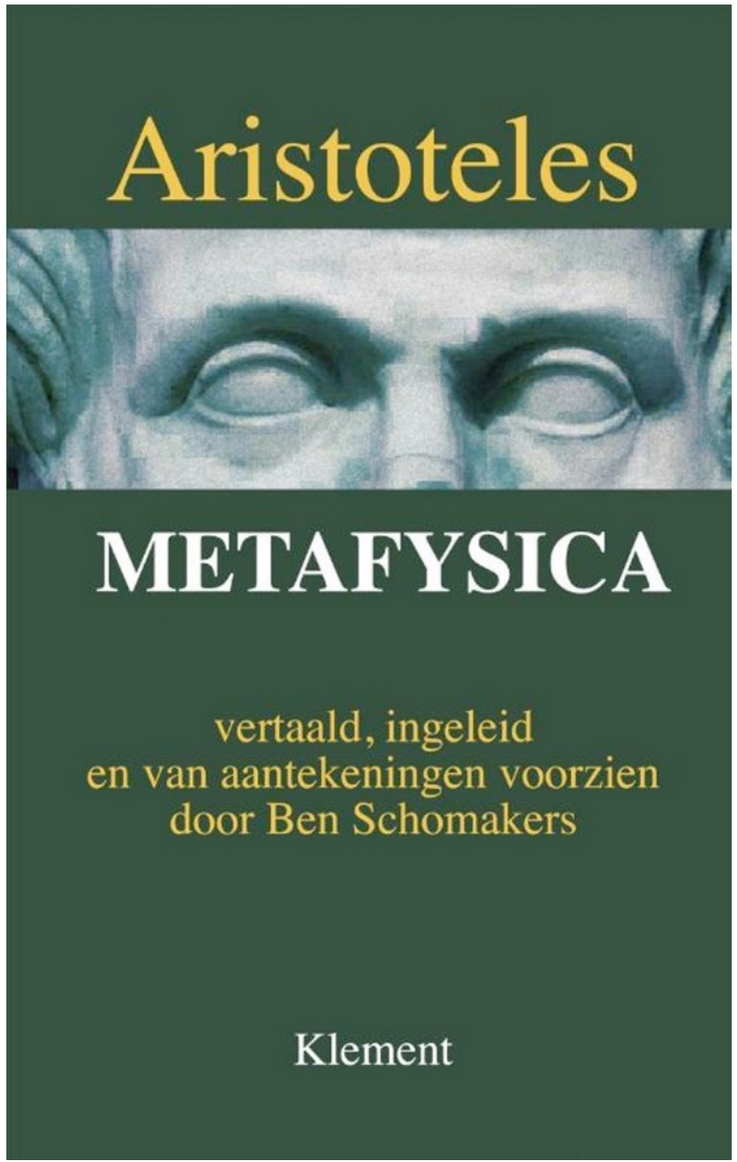

Overigens gebeurt dat in deze tekst van bijna twee en een half duizend jaar geleden op een manier die vaak verrassend dichtbij klinkt. Afgezien van de eeuwig actuele volgehouden vraag naar het uiteindelijke valt op hoeveel aandacht Aristoteles heeft voor de concrete ervaring, evenals de wijze waarop en de mate waarin hij discussieert met andere denkers. In het eerste boek behandelt hij bijvoorbeeld tamelijk uitvoerig zowel Plato's denken en dat van vrijwel alle voor-socratische denkers, en wel op zo'n manier dat hij zelf de regie houdt over de discussie. Ook in dat opzicht is Aristoteles een voorbeeldig denker: hij stelt de vraag vast zodat duidelijk is waarover we het gaan hebben, paalt het veld begrippelijk af zodat we weten wat we bedoelen met de termen die we gebruiken, verzamelt wat daarover zoal geschreven en gezegd is, en geeft aan waarom we nog verder moeten vragen.

Een knappe vertaling

Het is enerzijds vreemd dat er nog nooit een Nederlandse vertaling van het hele boek was gemaakt – er waren tot nu toe alleen delen in vertaling verschenen (onder andere van dezelfde vertaler, die voor deze uitgave echter weer helemaal opnieuw begon). Anderzijds is het begrijpelijk dat het zo lang heeft geduurd voordat deze klassieker onder de klassiekers in vertaling beschikbaar kwam, want het is geen eenvoudige opgave en dus een geweldige en indrukwekkende prestatie van Ben Schomakers deze taak eindelijk te hebben volbracht. Door het boek in (deze) vertaling te lezen wordt de lezer niet alleen met Aristoteles in contact gebracht, maar wordt hij ook geconfronteerd met een hele traditie waarin het denken van Aristoteles werd overgeleverd en in zekere zin verstard raakte. Eén voorbeeld: generaties van filosofen hebben gesproken over 'substantie' en 'substantie-metafysica' als ze (het denken in termen van) de *ousia* van Aristoteles bedoelden. Schomakers vertaalt die *ousia* met *wat-iets-is* (iets wat aan het zijn is, maar ook 'het resultaat van een 'zijning', dat wat door te zijn geworden is, iets geworden is' p. 18) om aan te geven dat Aristoteles' begrip veel dynamischer is dan de ingeslepen traditie suggereert. Als hij *to ti èn einai* vertaalt met *het wat-was-er-te-zijn* gaat zijn poging om niet in die gebaande paden van de traditie (die spreekt van 'wezen' of 'zozijn') te raken misschien wat ver. Maar door deze en andere kernbegrippen consequent en zo letterlijk mogelijk te vertalen, slaagt hij erin Aristoteles weer te laten spreken, ook tegen de eeuwenlange interpretatie van zijn denken in. Schomakers toont zich overigens ook in deze vertaling weer een groot stilist en taalkunstenaar, waardoor het onvermijdelijk stroeve van een zo oude tekst regelmatig opmerkelijk fris klinkt.

De tekst van Aristoteles, die ongeveer 350 pagina's telt, wordt in deze uitgave voorafgegaan door ca. 20 pagina's met een verantwoording van de vertaling (waarom dit boek, waarom vertaald, waarom zo vertaald en waarom zo uitgegeven) en een lange (70 pagina's) filosofische (de auteur zelf zegt 'metafysische') inleiding. In die tekst, een belangrijk essay op zich, besteedt Schomakers ten eerste aandacht aan de ontologie, aan wat Aristoteles zegt over het zijnde als zijnde, met name aan de betekenis van het begrip *ousia*. Ten tweede en vooral gaat hij in op het theologische aspect van deze metafysica. Zonder uitgebreid de lange geschiedenis van commentaren en interpretaties hiervan te bespreken, presenteert hij zijn eigen interpretatie, waarin centraal staat dat de *Metafysica* behalve een ontologie, ook en zelfs vooral een metafysica is. Ze gaat over de beginselen, oorzaken en uiteindelijk de eerste oorzaak van de zijnden als zijnden; een metafysica die hij ook wel een theologie noemt omdat volgens Aristoteles (volgens Schomakers) een transcendente god, als het *omwille waarvan* alles is wat is, de werkelijkheid veroorzaakt en bepaalt. Hij erkent dat hij daarmee zíjn interpretatie geeft, en zeker niet de enig mogelijke, hoezeer hij ook zelf van de juistheid ervan overtuigd is. Bij die interpretatie, waarmee hij Aristoteles dichter bij Plato en de platonisten brengt dan de meeste andere interpreten gewoonlijk doen, past dat

hij voornamelijk ingaat op de hoofdstukken VI, XI en vooral XII (het beroemde boek *Lambda*): "op de belangrijkste en meest bezielde bladzijden van de *Metafysica,* geschreven aan het eind van zijn leven [...] kruipt [Aristoteles] heel dicht naar Plato toe" (p. 79). De twee hoofdstukken die daar nog op volgen beschouwt hij als een minder relevante appendix. In het eigenlijke hoogtepunt gaat het uiteindelijk over het goede als het beginsel waarnaar alle zijnden verlangen en door dat verlangen zijn wat ze zijn. Het goede (en goddelijke) is daarmee zowel transcendent beginsel als bestaand in de werkelijkheid die erdoor bewogen en bepaald wordt. Het meest goddelijke of godgelijke in de werkelijkheid, of dat waarin het goddelijke het meest zichtbaar wordt is het intellect of het denken, waarmee ons bewuste denken zich soms vereenzelvigt. En zo eindigt de *Metafysica* waar zij begon: bij de verwondering en het weten waarnaar alle mensen van nature streven.

Aan Aristoteles' tekst zijn verder ongeveer 70 pagina's aantekeningen en een register op eigennamen toegevoegd. In de aantekeningen geeft Schomakers soms wat feitelijke informatie (bijvoorbeeld over welke positie Aristoteles bespreekt, of over waar in dit of een van zijn andere boeken een kwestie uitvoeriger aan de orde komt), en geeft hij regelmatig uitleg van moeilijke passages, soms ook onder verwijzing naar zijn eigen interpretatie zoals hij die in het inleidende essay uitwerkte. In die uitleg hoor je vaak de docent spreken die in een tekstlezingscollege van de vertaling, via een parafrase van de tekst, naar een tentatieve uitleg gaat. En als een goede docent schroomt Schomakers niet om toe te geven dat hij het ook moeilijk vindt ("Moeilijk!", "Vreselijk lastige passage") of dat zijn uitleg – onvermijdelijk – speculatief is. Overigens willen de aantekeningen geenszins een volledig commentaar of volledige tekstuitleg zijn. Ze worden bovendien geleidelijk aan minder in aantal. Het eerste boek telt in de vertaling 35 van de 350 pagina's van het hele boek, maar deze 10% van de tekst krijgt meer dan een derde van het totale aantal pagina's toelichting in de noten.

Aristoteles' *Metafysica* is geen eerste inleiding in, maar eerder een hoogtepunt van de filosofie. Door deze vertaling is dat hoogtepunt dichterbij gekomen, ook voor beginners. Gelukkig is de Bekker-notatie in de tekst aangegeven, zodat de lezer gemakkelijk andere vertalingen en vooral de Griekse tekst kan raadplegen. Dat de vertaler de tekst van Aristoteles in alinea's heeft verdeeld en opsommingen van de auteur doorgaans expliciteert door nummertjes toe te voegen, helpt beslist bij de lectuur. Het boek is mooi uitgegeven door uitgeverij Klement. Wel zou de(ze) lezer van zo'n boek graag wat meer ruimte in de marge hebben om aantekeningen te maken, bijvoorbeeld om de Griekse termen bij de vertaalde kern-noties te noteren. Ook zou de band wat minder stijf en het papier wat dunner mogen zijn, zodat het boek tenminste open kan blijven liggen.

Aristoteles, *Metafysica*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Ben Schomakers. Utrecht: Klement, 2018.

WOORD EN WEERWOORD

'Drogredenen kunnen grappig en misschien een beetje irritant zijn, maar kunnen ook grote gevolgen hebben voor iemands wereldbeeld en overtuigingen.'

Tekst: Francien Homan

Met de verkiezingen nog maar pas achter de rug hebben we ook weer mogen genieten van vele debatten. Argumenten vliegen over en weer, de een redeneert zich in een cirkel, de ander generaliseert erop los. Belangrijk bij discussies is alert te zijn op de geldigheid van de argumenten. Klopt het wat iemand zegt of gebruikt hij drogredenen om zijn hachje te redden? Onlangs verscheen Aristoteles' *Over drogredenen* in een nieuwe vertaling. Een verrassend actueel boek waarin de Griekse filosoof onderzoekt wat drogredenen zijn, hoe ze tot stand komen en hoe je ze in een discussie in kunt zetten – en ontkrachten.

> 'Brutal and extended cold blast could shatter ALL RECORDS – whatever happened to global warming?'

Dit is een van de vele tweets die Trump de wereld in heeft geslingerd over de opwarming van de aarde. Iedereen voelt aan dat de redenering niet klopt, hoewel deze op het eerste gezicht (althans, voor Trump misschien) prima lijkt: door klimaatverandering wordt het warmer op aarde, het is op dit moment extreem koud, dus klimaatverandering vindt niet plaats. Maar de redenering gaat niet op, omdat Trump hier het klimaat en het weer door elkaar haalt. Een typisch voorbeeld van een drogreden dus: een redenering of reden die niet klopt, maar wel aannemelijk lijkt.

Of neem het volgende: onlangs zag ik een documentaire over zogenoemde 'flat earthers', mensen die ervan overtuigd zijn dat de aarde plat is. Ook zij gebruiken dit soort argumenten. Een van hen stond aan de rand van een groot meer en wees naar de skyline van Seattle die heel in de verte te zien was. 'Kijk, ik kan Seattle daar zien. Als de aarde bol was, zou dat niet moeten kunnen, want dan zou die bolling in de weg zitten.' Hij vervolgde met: 'Daarom is de *flat earth theory* zo sterk: wetenschappers gebruiken iets abstracts als wiskunde om dingen uit te leggen, ik gebruik gewoon mijn eigen ogen.' Tja, probeer daar maar iets tegen in te brengen.

Ook Aristoteles' gebruikt verschillende voorbeelden om zijn uiteenzetting toe te lichten: 'Weet je wie die gemaskerde man daar is?' 'Nee.' 'Weet je wie Corsicus is?' 'Ja.' 'De gemaskerde man daar is Corsicus. Je weet dus wél wie de gemaskerde man is!' Ik kan me voorstellen dat degene die tijdens een borrel dit soort redeneringen test op zijn gesprekspartners snel in zijn eentje overblijft.

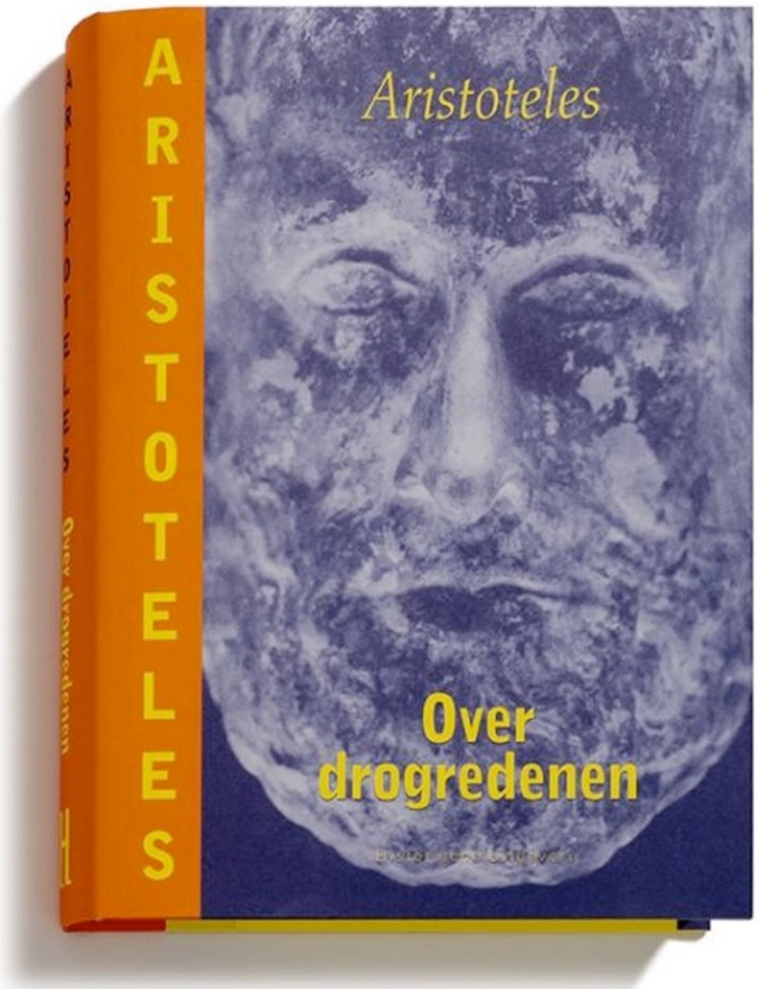

Drogredenen kunnen grappig en misschien een beetje irritant zijn, maar kunnen ook grote gevolgen hebben voor iemands wereldbeeld en overtuigingen. Daarom is het belangrijk om er snel doorheen te kunnen prikken. De vertaling van *Over drogredenen* is een uiterst geschikt boek om je te verdiepen in de wondere wereld van woord en weerwoord. De nieuwe uitgave bevat naast de vertaling van de oorspronkelijke tekst ook een voorwoord met context en een overzicht van theorieën over redeneren, een glossarium en een register. Ook is aan het eind een lijst van alle door Aristoteles genoemde soorten drogredenen toegevoegd. Voor de ongeoefende lezer kan Aristoteles' werk nogal pittig zijn, dus deze onderdelen zijn een prettige, verhelderende aanvulling.

De vertaling van de tekst, door Pieter Sjoerd Hasper en Erik C.W. Krabbe, maakt veel indruk, zeker gezien de vele nuances in het oorspronkelijke Grieks waar een Nederlandse oplossing voor moest worden gevonden. Hierdoor leest het boek prettig en doet het soms zelfs denken aan hedendaagse boeken over gesprekstechnieken.

Over drogredenen is interessant, actueel en helder vertaald en geannoteerd. Onmisbaar voor de verzamelaar, maar ook een behulpzaam werk voor ieder die zich weleens in debatten waagt (of twittert). Aristoteles geeft je alle hulpmiddelen om gewapend ten strijde te kunnen trekken. Moge de waarheid zegevieren!

Aristoteles, *Over drogredenen*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Pieter Sjoerd Hasper & Erik Krabbe. Groningen: Historische Uitgeverij, 2018.

IK STUNTEL DUS IK BEN
DE FILOSOFIE VAN RENÉ GUDE

‘Is het niet tijd om onze stuntelende natuur te omarmen en “Ik stuntel, dus ik ben” als uitgangspunt te nemen voor een nieuw mensbeeld?’ Aldus luidt de website van de Maand van de Filosofie. ‘Ik stuntel, dus ik ben’, dat verwijst naar Descartes’ beroemde uitspraak *Ego cogito, ergo sum*, die we in die vorm aantreffen in het werk *Principia philosophiae* (*Beginselen van de wijsbegeerte*) uit 1644. Ik denk dus ik ben, ik stuntel dus ik ben. Enerzijds treffen we de intrede van het ik in de wetenschap, anderzijds en analoog eraan sluipt Descartes deze maand binnen. Plus, *en passant*, een kritiek op de filosoof. Impliciet claimt deze Maand van de Filosofie dat het ‘ik denk’ dat Descartes tot principe verheft, zijn beste tijd gehad heeft – zie het verwijzen naar een nieuw mensbeeld. Denken is niet zaligmakend, stuntelen misschien ook niet, maar dat is wel een meer realistische stand van zaken anno 2019. Het is met een knipoog, maar de claim ‘ik stuntel dus ik ben’ is een serieuze: stuntelen en zijn staan dichter bij elkaar dan denken en zijn.

Tekst: Florian Jacobs

Een stoute denker?

Descartes afschilderen als een stoute denker is niet nieuw. Het is bijna *bon ton* om hem te op te voeren en af te serveren. Descartes zou de overspannen rationalist zijn met wie alle liberalistische kwalen van het individualisme zijn begonnen. Hier zien we een beroemde weergave van Descartes, die aardig toont wat we zoal vervelend vinden aan de beste man.

We zien een man van middelbare leeftijd, die er met zijn witte kraag en zwarte overjas uitziet als een typische zeventiende-eeuwse burgerman. Hij draagt

welvend haar tot zijn schouders, niet in de war, verzorgd snorretje en sikje erbij, een flinke aristocratische neus erboven, oplettende zij het met lichte wallen getooide ogen. Er zit wat grijs in zijn gezichtsbeharing, maar niet in zijn haar. Zou hij het verven? In zijn fijne linkerhand houdt hij een hoed, alsof hij die net heeft afgezet. Drukbezet man is onderweg en staat even stil om ons een hooghartige blik te gunnen. Die blik is zelfverzekerd, haast confronterend. Hier staat een man die zijn schaapjes op het droge heeft: alleen dat keurig gesoigneerde haar en die schone vingers spreken al boekdelen. Hij heeft de dingen bedacht, is er terecht beroemd mee geworden en zal ons nu wel even vertellen hoe het zit. We hebben maar te luisteren.

Dit is het beroemdste portret van René Descartes. Lang dachten we dat het van Frans Hals (1582-1666) was, de beroemde schilder van realistische en levendige portretten van zijn tijdgenoten. Zo staat het ook nog op betrouwbare bronnen als Wikipedia en in menig boek over Descartes. Het Louvre, waar het portret hangt – in kamer 27 om precies te zijn – maakt evenwel melding van een *copie ancienne d'un original perdu*. Die nog wel *d`après Hals* is. Dat is een mooie manier om te zeggen dat we niet weten van wie het schilderij precies is. Daarbij komt dat veel zeventiende-eeuwse schilderijen hun titels lang nadat ze waren geschilderd verkregen, vaak in catalogi van de volgende eeuw, van een kunsthandelaar die wel iets anders aan zijn hoofd had dan historische nauwkeurigheid. Kunsthistorici hebben wel goede redenen om aan te nemen dat dit Descartes moet voorstellen. Daarom kunnen we er *en masse* voor kiezen om deze plaat te laten zien als het over Descartes gaat. Het is immers een duidelijk portret dat strookt met de algemene interpretatie van dwingende denkkracht.

Een ander portret van Descartes

Maar dus (hoogstwaarschijnlijk) een kopie. En het origineel dan? We bewegen ons bijna duizend kilometer naar het noordoosten, naar Kopenhagen. In het Statens Museum for Kunst (Staatsmuseum voor kunst) hangt ook een portret van Descartes. Het is kleiner, minder fijn afgewerkt, ruwer, onduidelijker. Maar wel, net zo goed, een *Portret van René Descartes*. Voilà:

Een wereld van verschil. Dit schilderij ziet er een stuk grover uit. Al het gesoigneerde is verdwenen. Overigens is het ook een klein portret: je loopt er zo aan voorbij. Ik heb dat museum bezocht, maar kan me dit schilderij niet herinneren.

Het gezicht van Descartes en de details van zijn kleding zijn snel geschetst,

wat we zien aan de groezelige jas – vlugge stroken – en aan de wat vage gelaatstrekken. Met name de mond kan nog wel een likje verf gebruiken. Het schilderij lijkt meer op een schets dan op een afgeronde compositie. Let ook op het licht. Bij het Louvre-schilderij verlicht één bron vanuit links het gezicht van de filosoof, dat ons helder en welonderscheiden aankijkt. De Kopenhagen-schets lijkt in een donkere kamer te zijn gepositioneerd, een café of zoiets, waar slechts enkele lichtdruppels de neus en rozige wangetjes belichten. En dan de baard. Niets strakke regie. We zien zwarte strepen met wat grijs ertussendoor. Tot slot: de vingers. De Parijse Descartes komt zo van de manicure, de Deense heeft drie worstjes die vingers moeten voorstellen.

Is dit het origineel van Frans Hals? De curatoren van het Statens Museum claimen van wel. Niet dat we een handtekening hebben of bronnen van tijdgenoten, maar tegelijkertijd betwijfelt de kunstgeschiedenis deze claim niet. Op grond van stijlanalyse denkt men dat dit portret van Hals is en ook is men het er wel over eens dat dit Descartes voorstelt. Alle gesoigneerde portretten, zoals die in het Louvre of ook in de Universiteit van Amsterdam, zijn latere kopieën van dit portret en hoogstwaarschijnlijk niet door Hals gemaakt. Kortom, we kunnen stellen dat iedereen een beeld van Descartes gebruikt dat een kopie is van een schilderij van een duidelijk andere persoonlijkheid.

De blik interesseert mij nog het meest. Descartes kijkt ons niet hooghartig of kil aan. Hier zien we trouwe hondenogen, groot en vol verwondering. De mond is niet een dun streepje waaruit geen emotie spreekt, maar wulpser en tot glimlachen geneigd. Hier kijkt een vrolijk en ironisch type ons aan. U begrijpt: deze Descartes willen we leren kennen, hoewel dat misschien niet zo goed is voor onze lever.

Deze Descartes, een volkse, aimabele en vrolijke Descartes, gaat ons dan ook nu bezighouden. En wel bij monde van een andere volkse, aimabele en vrolijke filosoof: René Gude. Laten we eerst eens naar hem luisteren:

René spreekt over de *Meditaties* met name van 06:37 tot 09:08

Uit je nek lullen, dat is waar de filosofie tegen vecht. Iemand als Wittgenstein zou daarvan maken dat filosofie de vlieg de weg uit het vliegenglas wijst: René was niet zo subtiel en sprak liever over 'het verstand moet niet lullen'. En zo'n filosofieboek dat ons leert om niet uit onze nek te lullen, is de *Meditaties*. Daarin vond René het boek van een gelijkgezinde.

De Meditaties

De *Meditaties*, we moeten het erover hebben. Wat is dat eigenlijk voor een boekje? Op het eerste gezicht lijkt de voorloper van de *Beginselen van de wijsbegeerte* een beschrijving van een zoektocht naar ware, zekere kennis, en wel door dat befaamde twijfelexperiment. In het kort: twijfel alles weg wat je niet zeker kunt weten en wat houd je over? Precies: een ik die twijfelt, die denkt. Dit is wat Descartes bij nauwkeuriger lezing blijkt te doen: door door en door sceptisch te zijn, het scepticisme radicaal te doordenken, verslaat hij de scepticus die twijfel tot fundament meent te kronen. Want ook die moet toegeven, als hij Descartes stap voor stap volgt, dat er een onbetwijfelbaar fundament is, al is het maar dat ene ikje dat denkt.

Descartes doet nog meer in de *Meditaties*, en ik vermoed dat René Gude hierin het meest aan hem had: hij laat zien dat zekere kennis überhaupt mogelijk is, hoe diep je ook in de put van scepsis zit. En dan heb ik het niet alleen over kentheoretische scepsis, maar ook over existentiële kennis, de momenten dat je je afvraagt of je überhaupt wel ergens zeker van bent. In scepsis kun je niet wonen, in hoop wel. En Descartes geeft hoop.

Met de *Meditaties* begon de afbreuk van dogma uit de wetenschap – Descartes past mooi tussen Galilei en Newton – met de *Meditaties* begon ook het einde van René Gudes scepsis. Want dat heeft hij moeten leren. Het is met name één citaat dat René Gude pats-boem aan een hoopvolle vooruitgangsgedachte hielp. Het komt uit de *Synopsis* die Descartes vooraf laat gaan aan zijn *Meditaties* en is daarmee zo ongeveer de eerste zin van dat boek:

> 'Omdat wij kind waren voor wij volwassen werden, en omdat wij destijds – terwijl wij nog niet het volledige gebruik van onze rede hadden – nu eens goede en dan weer onjuiste oordelen vormden over zaken die zich aan ons gemoed voordeden, verhindert een residu van veel van die oordelen ons om tot de waarheid door te dringen.'

Dit is een citaat dat René Gude tot tranen toe roerde en dat hem, zo kunnen we gerust stellen, aan de filosofie verslingerde. Elke filosoof heeft een boek of een zin die hem of haar tot de filosofie bracht en dit is die van Gude. Hij las Descartes als iemand die ons een helpende hand aanreikt, niet een Descartes die ons wereldbeeld radicaal individualistisch maakt of meer van die ongein. Descartes wil ons verstand afstoffen, niet beheersen. Hij wil een huis waarvan de fundering is aangetast, opnieuw opbouwen op stevige grond. Hij wil, in een andere metafoor van Descartes zelf, alle appels uit een mand halen om de rotte weg te gooien en de goede te-

rug te stoppen. Die goede appels, en hier herinner ik u aan de wangen van de echte Descartes van Frans Hals, daar lezen we Descartes voor.

Vertrouwen in vooruitgang

Overigens sluit het godsargument van Descartes hier heel goed bij aan. Dat godsargument gaat als volgt: omdat we ons iets perfects helder kunnen indenken – bijvoorbeeld: een goede appel – en we zelf niet deelgenoot zijn van die perfectie – we hebben net een hap genomen van een rotte appel – moet er iets perfects buiten ons bestaan. Ergo: er zijn goede appelen op de wereld. Descartes noemt dat perfecte God, meer laag-bij-de-grondse moderne zielen spreken misschien liever van een ideaal. Zo keek René Gude er ook tegenaan. Die had niet zo veel met God als ideaal, maar wel met idealen die je in welke precaire situatie dan ook optimistisch kunnen stemmen. Dat rotsvaste vertrouwen in vooruitgang, ongeacht de omstandigheden, dat deelde hij met Descartes.

Het idee van vooruitgang is voldoende om ons in beweging te krijgen. Dat is wat René volgens René wilde bewerkstelligen. Zie ook dit boekje, dat sinds deze maand in de winkels ligt.

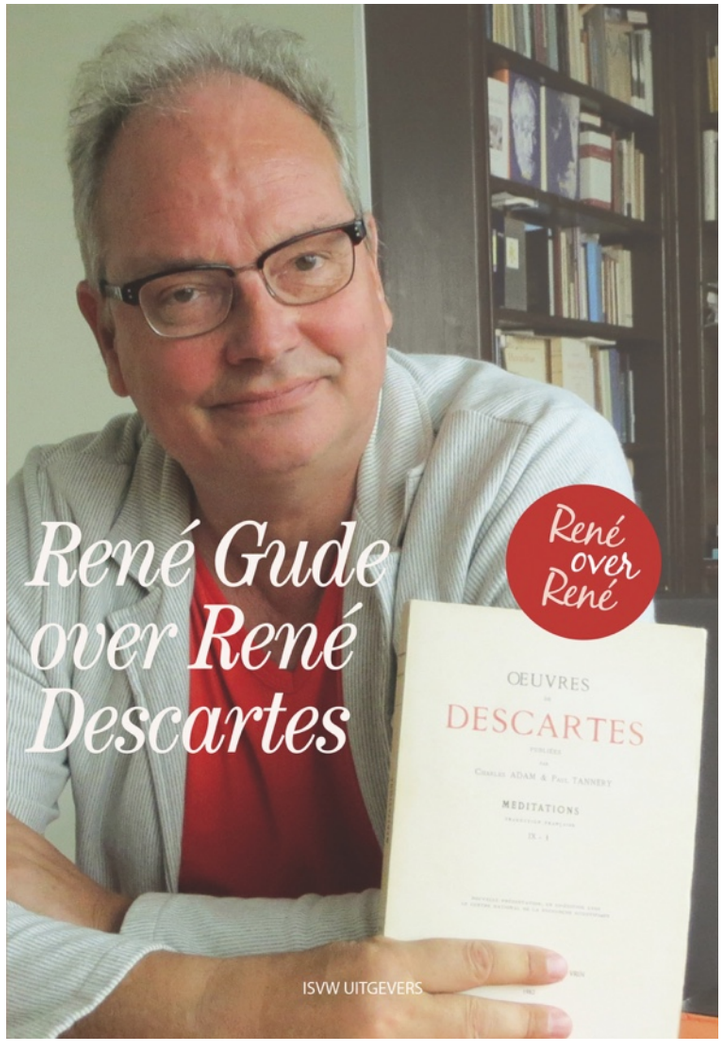

Dit is een ingekorte versie van een lezing die Florian Jacobs gaf tijdens de Nacht van de Filosofie in Rotterdam op 29 maart 2019.

René Gude, *René Gude over René Descartes*. Ingeleid en geredigeerd door Florian Jacobs. Leusden: ISVW Uitgevers, 2019.

ISVW
Pubquiz
7 juni 2019
Aanvang: 18:00

De ISVW organiseert een heuse filosofische pubquiz! Wie zei ook alweer dat onwetendheid de bron van alle kwaad is? Wat is nou echt kenmerkend voor de fenomenologie? Geen idee? Misschien herken je beroemde filosofen dan wel aan de hand van hun oorlellen of broekspijpen. In beeld, geluid en tekst gaan we in teams onze hersenen kraken over allerlei filosofen, filosofische stromingen en perioden.

Aan het einde van de avond wint elk lid van het beste team **een gratis overnachting in het Hotel Landgoed ISVW**, **inclusief dinerbon en een mooi boekenpakket**. De tweede prijs wordt aangeboden door de Vrienden van de ISVW en ook is er een prijs voor het team dat op de derde plaats eindigt. Uw programmamanager **Marthe Kerkwijk** leidt de avond in goede banen, terwijl **prof. Frans Jacobs** en uitgever **Florian Jacobs** de jury voorzitten.

Elke deelnemer kan zich **hier aanmelden** voor de pubquiz. Heb je al een team gevormd? Geef deze dan per email aan ons door onder vermelding van pubquiz, je teamnaam en de teamleden. Geen team maar toch meedoen? Je kunt je ook individueel inschrijven, dan word je ter plaatse ingedeeld in een team. Elk team bestaat uit minimaal drie, maximaal vijf deelnemers.

Om organisatorische redenen is vooraf aanmelden noodzakelijk.

WAAROM BERGSON?

Henri Bergson is dood en begraven in de geschiedenis van de filosofie. De denker van 'duur' problematiseert onze tijd van klimaatverandering echter op een manier die dringender is dan zijn verstorven status doet vermoeden. Daar komt bij dat zijn meesterwerk *De creatieve evolutie* pas in een fonkelnieuwe vertaling is verschenen. Tijd dus om uit te leggen waarom we juist nu Bergson opnieuw moeten lezen.

Tekst: Mark Leegsma

Filosofie als herhaling

'De geschiedenis van de filosofie is de herhaling van de filosofie zelf,' stelt Gilles Deleuze in het voorwoord van *Verschil en herhaling*. Wat Deleuze daarmee wil zeggen is dat die geschiedenis niet eerder tot ons spreekt dan wanneer ze, dwars door de stoffige sedimenten der vergleden jaren heen, het hier en nu problematiseert. Het heden is niet wat het is, blijkt in het licht van een filosofische vraag 'uit het verleden'. Zo en alleen zo wordt de geschiedenis van de filosofie opnieuw filosofisch.

Als Deleuze's opvatting nut heeft, dan niet als een definitie die we uit het blote hoofd moeten leren, maar als vraag waarom we vandaag een bepaalde 'oude' filosoof nog zouden lezen. Waarom nog steeds Plato en Aquino, Descartes en Kant, om een paar schijnbare blijvertjes uit het pantheon te pikken? Of waarom verketterde en foute denkers opgraven en rehabiliteren, zoals Giordano Bruno of Oswald Spengler? Dat er al snel voor- en tegenstanders van de canonisering van deze of gene filosoof opstaan hoort bij de problematisering van het heden zelf. Herinnert u zich bijvoorbeeld de publicatie van Heideggers *Zwarte Schriften* een paar jaar geleden? De Tweede Wereldoorlog en de Shoah mogen dan bijna vijfenzeventig kalenderjaren achter ons liggen, de wond leek toen Heideggers *Schriften* er zout in strooiden gisteren geslagen. Een probleem in het heden, dus.

Zeggen dat we een filosoof nog steeds of opnieuw moeten lezen heeft iets provocatiefs. Want met de filosoof in kwestie willen we zeggen: het heden *is niet* wat het is, *dit* probleem moet op de agenda komen of blijven.

Klimaatverandering

Een probleem dat anno 2019 zo'n strijdtoneel vormt is klimaatverandering. Hoe ver die strijd gaat, mag blijken uit het feit dat de naam 'klimaatverandering' zelf al geen neutraal terrein is. *Climate change* komt uit de koker van neoconservatieve Amerikaanse denktanks en is, als alternatief voor *global warming*, uitdrukkelijk bedoeld om de publieke opinie en politieke besluitvorming omtrent het aldus benoemde verschijnsel te doen kantelen, zo niet ze daarvan af te leiden. Dat dit aan de orde van de dag is blijkt wel uit de verse verkiezingswinst van Forum voor Demo-

cratie en, in mindere mate, GroenLinks. Is 'klimaatverandering' een probleem waar we met z'n allen naar moeten handelen en onze belastingcenten in moeten steken? Dit serieus nemen of wegwuiven, *aye, there's the rub*. Of en hoe we het probleem stellen, dat is het probleem zelf.

De aansporing om een bepaalde filosoof te (her)lezen is daarom even neutraal als het terrein waarop de strijd wordt uitgevochten. Dat is ook wat Deleuze wil zeggen: met de geschiedenis van de filosofie plegen we een filosofische interventie. In dat licht wil ik een lans breken voor het werk van de Franse moderne filosoof Henri Bergson (1859-1941). Aan mij derhalve de schone taak om antwoord te geven op de vraag 'waarom Bergson?'

Denken in duur

Bergson is de denker van 'duur'. Dat dingen 'duren' wil iets zeggen over de realiteit van veranderingen die ze doormaken. Een beroemd voorbeeld van Bergson zelf is het smelten van een suikerklontje in een kopje hete thee. Begrijpen we dit louter als de manifestatie van een natuur- of scheikundige formule, dan moet het geen wezenlijk verschil maken hoe snel of langzaam dat 'proces' zich afspeelt; aan de wiskundige operaties verandert dat in wezen niets. Wat Bergson betreft zijn we, als we de symbolische representatie van het smeltende suikerklontje aanzien voor de werkelijkheid ervan, hoe 'realistisch' de wetenschappelijke voorstelling ook is, helemaal verkeerd bezig. Want, als we de representatie voor werkelijk houden, dan doen we alsof de verandering die zich voltrekt – het smelten van het suikerklontje in de thee – echt van tevoren is gegeven en bepaald. Maar als de verandering van vorm, die van suiker*klontje* naar suiker*oplossing*, wordt voorgesteld als een wiskundige mutatie van één toestand naar een volgende, hoe zit het dan met het 'interval' tussen die twee? Waar blijft de vormverandering zelf? Die is door de representatie ervan als wiskundige formule net zozeer vooronderstelt als onvoorstelbaar, merkt Bergson op, wat niet minder is dan absurd.

De les van het smeltende suikerklontje is dus een bewijs uit het ongerijmde dat het smelten helemaal niet van tevoren en in symbolen gegeven en bepaald kan zijn. Daar vloeit uit voort dat het smelten van de suiker evenmin te versnellen of vertragen valt zonder de duur ervan, hoe subtiel ook, van vorm te doen veranderen. Voor Bergson betekent suiker in de thee daarom de volgende twee dingen: aan de ene kant is duur de onmiddellijke en onvoorspelbare werkelijkheid van vormverandering zelf; en aan de andere kant zijn zulke transformaties te 'denken in duur'.

Verandering die blijft

Dat laatste is niet niks, beseffen we als we er de geschiedenis van de filosofie op naslaan. In de moderne filosofie is het sinds Kants befaamde 'Copernicaanse wending' gemeengoed om feitelijke ervaringen te beschouwen tegen de achter- of ondergrond van hun mogelijkheidsvoorwaarden. Die voorwaarden heten 'transcendentaal', hetgeen betekent dat ze de vorm van elke mogelijke ervaring bepalen en daarom zelf nooit als voorwerp van deze of gene feitelijke ervaring bepaald worden. Ze moeten veeleer aan de ervaring 'vooraf' gaan en er in die zin 'altijd al' zijn. Nou wordt het leuk wanneer we ons afvragen wat deze transcendentale filosofie te zeg-

gen heeft over het smeltende suikerklontje. Om te beginnen natuurlijk dat we van het smelten prima een ervaring kunnen hebben – om daar meteen op te laten volgen dat die ervaring *als ervaring* alleen mogelijk is gegeven de mogelijkheidsvoorwaarden die er altijd al moeten zijn. Maar als de transcendentale vorm van de ervaring zelf niet verandert, is elke ervaren vormverandering dan niet relatief? Betekent dat niet dat ons denken over transformaties zelf niet anders dan een relativistisch lot beschoren kan zijn? En kunnen we dan überhaupt nog spreken van werkelijke verandering?

Misschien zien we niet wat het probleem is van het relativisme waar de 'kritische' filosofie ons mee opzadelt zolang we het hebben over suikerklontjes. Zodra we overschakelen op het voorbeeld van klimaatverandering hebben we de poppen echter aan het dansen. Met de bewering dat klimaatverandering maar relatief is en een verandering *an sich* onvoorstelbaar, wat op hetzelfde neerkomt, zitten we in één klap midden in het probleem. Nu zal sommigen dit als muziek in de oren klinken. Sterker nog, we kunnen hun vreugdekreten al horen: 'Wat is kritiek hebben toch fijn als niets echt kan veranderen! Trouwens, er moet ook echt niets veranderen! Laat de Uil van Minerva nog een rondje vliegen, het is toch maar voor de vorm!' Het moge duidelijk zijn waarom dit relativisme op het strijdtoneel genaamd klimaatverandering weerstand oproept: want wat nu als deze verandering zo ingrijpend is dat de vorm van het menselijk bestaan zelf, transcendentale voorwaarden incluis, op het punt staat te veranderen? Dat vraagt om een filosofische interventie die zo'n vormverandering wél denkbaar verklaart. Moet die interventie een naam dragen? Zo ja, laat het dan die zijn van Henri Bergson. *Quod erat explanandum*.

Bergson levert een machtig staaltje filosofie dat nodig eens afgestoft en opgelapt mocht worden

Bergson is dood; hij leeft

Nu is het zo dat onlangs *De creatieve evolutie* van Bergson in een spiksplinternieuwe vertaling van Joke van Zijl opnieuw in druk is verschenen. Toen dit werk in 1907 voor het eerst van de persen rolde, bestond klimaatverandering zoals we die vandaag (ont)kennen nog niet. Daarom zou het onzinnig zijn dit boek aan te bevelen als een werk dat daar letterlijk over gaat. Nee, het gaat over de evolutie van het leven en behandelt in het bijzonder de vraag hoe het menselijk verstand als 'mogelijkheidsvoorwaarde' van alle kennis zelf is geëvolueerd tot wat ze volgens andere filosofen 'altijd al' moet zijn geweest. Daarmee levert Bergson een machtig staaltje filosofie dat nodig eens afgestoft en op-

gelapt mocht worden en waarvan hieronder een treffend fragment volgt.

En toch… Ook al is *De creatieve evolutie* in de eerste plaats een interventie in het denken over evolutie – en met het oog op het neodarwinisme van hedendaagse filosofen als Daniel Dennett en Richard Dawkins allerminst gedateerd! –, het boek is niet wat het is. Want voor zover het een vermetele proeve geeft van transformatie zelf denken in duur – en dat doet het – reikt Bergson ons aan wat we nodig hebben om het relativisme van de 'klimaatcritici' te kritiseren en het probleem dat klimaatverandering heet opnieuw uit te vinden.

In de geschiedenis van de transcendentale filosofie is Bergson zo goed als dood verklaard. Het is geen toeval dat we vandaag niet veel meer van hem horen dan een brave, al te brave beschrijving van de beleefde tijd in de boeken van Joke Hermsen. Dat is in vergelijking met *De creatieve evolutie* heel slappe thee met veel te veel suiker. De grap is dat we de voorstanders van een transcendentale geschiedenis van de filosofie hun grote gelijk met wat zwarte humor best willen geven: Bergson is het lijk in hun kast. Dit is het moment om Bergson daaruit te halen en de geschiedenis van de filosofie een herhaling van de filosofie zelf te laten zijn.

Als ons bestaan zou zijn opgebouwd uit afzonderlijke toestanden die een onverstoorbaar ik tot een geheel zou moeten samenvoegen, dan zou er voor ons geen duur bestaan. Want een ik dat niet verandert, heeft geen duur en een psychische toestand die gelijk blijft aan zichzelf – zolang hij niet vervangen is door een volgende toestand – heeft al evenmin een duur. We kunnen die toestanden nog zo op het ik dat ze bij elkaar houdt aaneenrijgen, nooit zullen die aaneengeregen vastigheden op iets dat zelf vast is voor een voortstromende duur zorgen. In feite krijgen we op die manier een kunstmatige imitatie van het innerlijke leven, een statisch equivalent dat, juist omdat de werkelijke tijd eruit geëlimineerd is, beter zal voldoen aan de regels van de logica en de taal. Maar van het psychische leven dat zich voltrekt onder de symbolen die het aan het zicht onttrekken, is wel moeiteloos te zien dat de tijd hiervan de bouwstof is.

Geen stof is overigens taaier en substantiëler dan deze. Onze duur is immers niet een moment dat in de plaats komt van een ander moment. In dat geval zou er nooit iets anders zijn dan een heden, geen verlenging van het verleden in het tegenwoordige, geen evolutie, geen concrete duur. De duur is de onafgebroken voortgang van het verleden die de toekomst aanvreet en al voortgaande opzwelt. En als het verleden eenmaal tot in het oneindige blijft toenemen, houdt het zichzelf ook tot in het oneindige in stand. Zoals we hebben proberen aan te tonen, is het geheugen geen vermogen om herinneringen in een la te stoppen of in een register in te schrijven. Er is geen register, er is geen la, er is hier strikt genomen zelfs geen vermogen, want een vermogen werkt zo nu en dan, als het dit wil of kan, terwijl de opeenstapeling van verleden op verleden zonder onderbreking doorgaat. In feite houdt het verleden zichzelf geheel automatisch in stand. Het vergezelt ons ieder ogenblik in zijn gehele omvang. Wat wij vanaf onze prilste jeugd gevoeld, gedacht, gewild hebben is er, reikend naar het heden dat zich erbij gaat voegen en duwend tegen de poort van het bewustzijn dat het buiten

zou willen houden. Onze hersenen zijn er nu juist op ingericht om vrijwel dat gehele verleden terug te dringen in het onbewuste en alleen dat in het bewustzijn toe te laten wat meer helderheid kan geven over de huidige situatie, wat kan helpen bij wat we gaan doen, kortom wat een nuttige bijdrage kan leveren. Alleen wat luxe-herinneringen slagen er soms in, via de op een kier staande deur, zichzelf binnen te smokkelen. Als boodschappers van het onbewuste informeren zij ons over wat wij zonder het te weten achter ons aan slepen. Maar ook al hebben we de evolutie van het leven er geen duidelijk beeld van, toch voelen we vaag dat ons verleden bij ons blijft. Wat zijn wij immers? Wat is ons karakter anders dan de neerslag van de geschiedenis die we hebben doorgemaakt sinds onze geboorte, ja zelfs van vóór onze geboorte omdat we gedragspatronen met ons meedragen van voor onze tijd? We denken weliswaar met maar een klein stukje van ons verleden, we wensen, willen en handelen echter met ons gehele verleden inclusief onze oorspronkelijke geneigdheid. Ons verleden vertoont zich dus onverkort aan ons via zijn stuwkracht en als geneigdheid, hoewel slechts een klein gedeelte ervan duidelijk wordt uitgebeeld.

Uit het feit dat het verleden voortbestaat, volgt dus dat een bewustzijn onmogelijk tweemaal dezelfde toestand kan meemaken. De omstandigheden kunnen dan wel hetzelfde zijn, het is niet meer dezelfde persoon waar zij invloed op hebben omdat ze hem op een later moment van zijn geschiedenis overkomen. Onze persoonlijkheid die zich met de toenemende ervaring steeds verder ontwikkelt, blijft permanent veranderen. Door die verandering verhindert zij dat een toestand zich in wezen ooit herhaalt, ook al lijkt die oppervlakkig op een andere. Daardoor is onze duur onomkeerbaar. We zouden niet het kleinste stukje ervan opnieuw kunnen beleven, want we zouden eerst de herinnering aan alles wat erna gekomen is, moeten wissen. We zouden desnoods die herinnering in ons verstand kunnen wissen, maar niet in wat we willen.

Zo groeit onze persoonlijkheid alsmaar, wordt zij groter en rijper. Elk moment ervan is iets nieuws dat wordt toegevoegd aan wat er al was. Maar we gaan een stapje verder. Het is niet alleen nieuw, het is ook onvoorspelbaar. Mijn huidige toestand is ongetwijfeld te verklaren uit wat ik zojuist in mij droeg en wat op mij inwerkte – bij een analyse zal ik er geen andere elementen in aantreffen – maar een intelligent iemand, zelfs een bovenmenselijk vernuft, zou de enkelvoudige, ondeelbare vorm niet hebben kunnen voorzien die aan deze louter abstracte elementen hun concrete structuur geeft. Want 'voorzien' betekent in de toekomst projecteren wat men in het verleden heeft waargenomen of zich een voorstelling maken voor later van een nieuwe, anders gerangschikte combinatie van elementen die we al eer-

der hebben waargenomen. Maar wat nooit is waargenomen en wat tegelijkertijd enkelvoudig is, moet wel onvoorspelbaar zijn. Dit nu is het geval met elk van onze toestanden als we die zien als momenten van een geschiedenis die gaande is. Zo'n toestand is enkelvoudig en kan niet al waargenomen zijn, omdat hij in zijn ondeelbaarheid al het eerder waargenomene verenigt met daarbij nog datgene wat het heden eraan toevoegt. Het is een oorspronkelijk moment in een niet minder oorspronkelijke geschiedenis.

Wanneer de schilder klaar is met zijn portret, kan aan de hand van de fysionomie van het model, de persoonlijkheid van de kunstenaar en de kleuren verf op het schilderspalet worden verklaard waarom het portret is zoals het is. Maar zelfs met die kennis zou niemand, ook de schilder niet, precies hebben kunnen voorzien hoe het portret zou worden, want het voorspellen zou neerkomen op het maken ervan voordat het gemaakt zou zijn – een onzinnige bewering. Hetzelfde geldt voor de momenten van ons leven die wij zelf maken en die allemaal een soort schepping zijn. En zoals het talent van de schilder zich vormt en vervormt, in elk geval verandert onder invloed van zijn werk, zo verandert elk van onze toestanden zodra wij die teweegbrengen ons persoonlijk, omdat we onszelf dan een nieuwe vorm hebben gegeven. We zeggen dus terecht dat wat we doen afhankelijk is van wat we zijn, maar we moeten hieraan toevoegen dat we, in zekere zin, zijn wat we doen en dat we onszelf permanent scheppen. Dit scheppen van onszelf wordt trouwens vollediger als wij beter nadenken over wat we doen, want hier werkt de rede niet zoals in de wiskunde waar de premissen eens en voor altijd gegeven zijn en een onpersoonlijke gevolgtrekking zich dus opdringt. Hier kunnen daarentegen dezelfde redenen bij andere personen of bij dezelfde persoon maar op andere momenten, tot volstrekt andere daden leiden die even redelijk kunnen zijn. Eigenlijk zijn het niet precies dezelfde redenen omdat ze niet bij dezelfde persoon en ook niet bij hetzelfde tijdstip horen. Daarom kunnen we ze niet in abstracto, van buitenaf, behandelen zoals in de wiskunde en kunnen we evenmin de problemen van anderen oplossen. Iedereen moet die van binnenuit voor zichzelf oplossen. Maar we zullen hier niet langer bij stilstaan. Wij zijn slechts op zoek naar de precieze betekenis die ons bewustzijn aan het woord 'bestaan' geeft en wij vinden dat voor een bewust wezen bestaan gelijkstaat met veranderen, veranderen met rijper worden en rijper worden met zichzelf blijven scheppen. Kunnen we hetzelfde zeggen van het bestaan in het algemeen?

Uit: Henri Bergson, *De creatieve evolutie*. Vertaald door Joke van Zijl. Leusden: ISVW Uitgevers, 2019, pp. 25-27.

De ISVW Vrijdagavondsalon van 3 mei zal in het teken staan van klimaatverandering en, met name, hoe daarover wel en niet wordt gedacht. Is deze verandering catastrofaal? Wat verstaan we eigenlijk onder een catastrofe? En als we niet catastrofaal willen denken, kunnen we dan anders dan de catastrofe relativeren, bagatelliseren of negeren? Mark Leegsma verzorgt de inleiding en leidt het gesprek. Meer weten of inschrijven? Klik hier.

OVER WAARHEDEN VALT TE TWISTEN MET DEZE LASTPAK

***Lastige waarheden* van Othman El Hammouchi is een origineel geluid dat dwars door het links-rechtsonderscheid de lezer uitnodigt haar eigen aannames weer eens in een ander perspectief te bezien. Om echt te overtuigen is echter een steviger argumentatief bouwwerk vereist. Maar de negentienjarige auteur is nu al erudiet. Bovendien schrijft hij lekker en bevat dit boek voldoende vragen voor nog minstens vier boeken, dus het zindert hier van belofte. Progressief Europa, waartoe ik mijzelf graag reken, doet er goed aan zich voor te bereiden op de komst van deze jonge conservatieve Vlaamse moslim.**

Tekst: Marthe Kerkwijk

Gelijk op de eerste pagina van de inleiding is duidelijk dat El Hammouchi zijn boek voor mensen als ik geschreven heeft. Zijn stelling luidt dat de kritische theorie van progressieve Marxistische intellectuelen een nieuw evangelie is geworden dat de 'instituties die eeuwenlang richting hadden gegeven aan het menselijke leven: gezin, Kerk, natie en traditie' omverwierp maar zelf geen kritiek duldt. Hij hekelt de 'betekenisloze pedanterie' waarmee zij dit evangelie wereldwijd verkondigen en wijst op de hypocrisie waarmee alle autoriteit werd afgebroken, enkel om een nieuwe hiërarchie ervoor in de plaats te bouwen met een nieuwe, zogenaamd kritische, intellectuele elite. In naam van gelijkheid onderdrukten zij elk genie en behandelden ongelijken als gelijken, wat volgens El Hammouchi net zo onrechtvaardig is als gelijken als ongelijken te behandelen, want het leidt tot een 'tirannie van het proletariaat'. Omdat deze 'culturele dictatuur' geen kritisch zelfonderzoek toelaat, belooft El Hammouchi in zijn boek een aantal dogma's eens op de schop te nemen, want daar is de pedante marxistische elite wel aan toe. Met dit retorische vuurwerk zijn we op de derde pagina beland; het boek moet nog beginnen. Dat belooft wat.

Ideaal proefkonijn

Welnu, laat ik voor ik mijn oordeel over dit boek uiteenzet eerst kleur bekennen.

De marxistische progressieveling die hier het mikpunt is van El Hammouchi's kritiek, de volgeling van de Frankfurter Schule, de voorstander van een kritische houding die bij hoog en bij laag beweert alle tradities en instituties in twijfel te trekken, dat ben ik. Dat maakt mij enerzijds de ideale recensent van dit boek. Immers, om te testen of El Hammouchi slaagt in zijn opzet – links-progressieve dogma's, *mijn* dogma's, op de schop nemen – ben ik het ideale proefkonijn. Anderzijds is het voor een zelfverklaard links-progressieve recensent een uitdagende taak om het *principle of charity* in acht te blijven nemen bij het beoordelen van het boek van een zelfverklaard rechts-conservatieve auteur. Hoe ontvankelijk ben ik voor zijn argumenten? Ik laat die twijfel aan u.

Genoeg over mij, we gaan verder met onderhavige boekbespreking. Slaagt El Hammouchi erin de dogma's die hij aankaart in twijfel te trekken? Ik vrees dat daar meer voor nodig is dan dit boek. Zijn betoog komt over als een lappendeken: hij refereert losjes aan een breed assortiment denkers en historische ontwikkelingen en haalt daaruit de elementen die hem aanspreken. Maar hoe interessant en leerzaam zijn brede kennis ook is, door het gebrek aan diepgang blijven veel vragen onbeantwoord. Een voorbeeld: *waarom* is het net zo onrechtvaardig om ongelijken als gelijken te behandelen als om gelijken als ongelijken te behandelen? Dat kan alleen als je aanneemt dat

mensen op relevante manieren ongelijk zijn, zodat een ongelijke behandeling gerechtvaardigd is. Maar linkse gelijkheidspredikers ontkennen precies dat. Zij weten ook wel dat sommige mensen beter kunnen sporten/schilderen/denken/schrijven dan anderen, maar stellen dat alle mensen ondanks die verschillen op een fundamenteel niveau gelijken zijn en dus in gelijke gevallen gelijke behandeling verdienen. Natuurlijk kun je het met die aanname oneens zijn, bijvoorbeeld in navolging van Nietzsche, maar dat behoeft toch wat meer argumentatie, wil het de overtuigingen van een links-progressieve cultuurdictator doen wankelen.

Zo is er nog wel het een en ander op het boek af te dingen. El Hammouchi's argument zou aan kracht winnen als hij zijn opponent minder karikaturaal zou afschilderen en als hij zich zou beperken tot één thema, zodat hij daar een diepgaander argument over kan ontwikkelen, in plaats van de vier die hij in dit boek aansnijdt. Ook zou ik hem aanraden een handvol relevante filosofen te kiezen en zich terdege tot

Of je het nu eens of oneens bent met de auteur, je zult de neiging moeilijk kunnen weerstaan je actief tot zijn stellingen te verhouden

hun werk te verhouden in plaats van dozijnen denkers op oppervlakkige wijze als voorbeeld aan te halen zonder hun argument weer te geven. *Name dropping* is immers minstens zo pedant als het kritiekloos verkondigen van de linkse evangelie.

Denken dat prikkelt

Maar eerlijk is eerlijk, El Hammouchi's retoriek - linkse progressievelingen een beetje belachelijk maken door een breed register aan historische en filosofische wetenswaardigheden tegen hen te gebruiken - maakt het boek wel smeuïg. Rechts-conservatieven zullen bij het lezen ongetwijfeld hun eigen ergernis herkennen over wat die arrogante linkse blaaskaken zo onuitstaanbaar maakt en links-progressieven zullen het lezen met een mengeling van zelfspot en opwinding. Het boek is daardoor uiterst prikkelend. Of je het nu eens of oneens bent met de auteur, je zult de neiging moeilijk kunnen weerstaan je actief tot zijn stellingen te verhouden.

Dat is een eerste reden waarom ik aanraad dit boek te lezen. Maar de voornaamste reden is wel dat we het betoog van El Hammouchi maar beter serieus kunnen nemen. Hij voldoet namelijk aan geen enkele stereotypering. Hij is een orthodox moslim die zijn geloof actief praktiseert en verdedigt en hij is tegelijkertijd een Vlaming die culturele assimilatie van moslims in de Vlaamse cultuur voorstaat. 'Ik kleed mij gelijk een Vlaming, ik gedraag mij gelijk een Vlaming, ik spreek gelijk een Vlaming, en ik ben een orthodox moslim,' zei hij toen ik hem tijdens een debat vroeg hoe de Islam past in een Europese cultuur. Hij maakt een sterk onderscheid tussen cultuur en religie en stelt een islamitische haskala voor – naar analogie met de joodse haskala – waarbij moslims door een breed historisch, wetenschappelijk en filosofisch besef een verlichting doormaken om zo integratie in Europese culturen mogelijk te maken. Dit stelt hij tegenover het in zijn ogen naïeve multiculturalisme, het idee dat verschillende culturen vreedzaam naast elkaar kunnen bestaan. Het dogma dat hij hiermee – terecht! – betwijfelt is er een dat onder zowel linkse multiculturalisten als rechtse nationalisten gangbaar is, namelijk het idee dat moderne verlichtingsidealen in strijd zijn met orthodoxe religie, ortho-

doxe Islam in het bijzonder. El Hammouchi's idee dat de Islam, als religie, geen enkele moslim zal tegenhouden een moderne liberale cultuur te omarmen is niet nieuw, maar de gedachte is interessant en hoopvol genoeg om nogmaals in heldere bewoordingen voor het voetlicht te brengen door iemand die precies die gedachte belichaamt. Bovendien is zijn argument seculier en onafhankelijk van enig beroep op bronnen die alleen voor moslims gezag hebben. Dit geluid is links noch rechts, maar zeker emancipatoir en als het aan mij ligt neemt iedereen er kennis van.

Een boek vol boeken

Naast het hoofdstuk 'de moslimkwestie' zijn er nog drie hoofdstukken over de uiteenlopende onderwerpen onderwijshervorming, het geloof in God in een moderne wereld en wereldpolitiek. Elk van deze hoofdstukken bevat een op zichzelf staand argument en had eigenlijk wat mij betreft een apart boek verdiend. Dat zou de diepgang ten goede zijn gekomen. Ik heb zelf ooit eens een mislukte poging gedaan te promoveren op de compatibiliteit van religieuze argumenten in een moderne democratie en na zestigduizend woorden had ik slechts het probleem in kaart gebracht. Het korte hoofdstuk over dit onderwerp in het toch al niet zo dikke boek dat ik hier bespreek kan helaas niet meer leveren dan enkele prikkelende stellingen. De argumenten waarop die stellingen impliciet rusten zouden nu juist interessant zijn.

Hetzelfde geldt voor zijn voorgestelde onderwijshervormingen en zijn machtsrealisme als het gaat om geopolitieke kwesties. Het is een ding om de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens als naïef weg te zetten, het is nog iets anders om die stelling te staven met argumenten. Het is een ding om te verklaren dat er geen impliciet sociaal contract van kracht is tussen staten – voor een sociaal contract is een begrensd territorium noodzakelijk: de staat – maar het is iets anders om een overtuigend argument te leveren dat elke notie van rechtvaardigheid in internationale kwesties overbodig maakt zonder in absurditeiten te vervallen.

El Hammouchi maakt indruk met zijn prikkelende stijl, zijn klare stellingname en zijn brede historische en filosofische kennis, maar om echt te overtuigen zijn goed ontwikkelde argumenten noodzakelijk. Argumenten die serieus ingaan op de beste argumenten van de gekozen tegenstander zonder die als naïef of belachelijk weg te zetten. Ik heb goede hoop dat die argumenten nog zullen volgen. El Hammouchi is jong en veelbelovend. Misschien lukt het hem niet de door hem gehekelde dogma's omver te werpen, hij maakt ze in elk geval minder comfortabel en ik heb zo'n voorgevoel dat zijn echte werk nog moet beginnen. Lees daarom dit boek als een inleiding tot toekomstige werk en wees gewaarschuwd voor een eloquente vertegenwoordiger van een generatie Europese doch nationalistische, liberale doch conservatieve, rechtse doch hervormingsgezinde, autoriteitsgetrouwe doch emancipatoire moslims.

Othman El Hammouchi, *Lastige waarheden*. Antwerpen: Polis, 2018.

COLUMN RENÉ TEN BOS **AGAMBEN**

‘Onder mijn masker is er geen gezicht.’

Tekst: René ten Bos

Ik lees deze zin in een prachtig uitgegeven boek van de Italiaanse filosoof Giorgio Agamben (geb. 1942) dat *Pulcinella* heet. Dit boek gaat over de gelijknamige figuur uit de Italiaanse *commedia dell’arte*: een mannetje met een snavelneus en een puntmuts die als een voorloper gezien wordt van bijvoorbeeld de figuur Jan Klaassen die velen van ons kennen uit het poppentheater. Agamben bespreekt in dit werk vooral (maar niet uitsluitend) de 104 etsen die de Italiaanse schilder Giandomenico Tiepolo (1727-1804) van Pulcinella als ‘entertainment voor kinderen’ maakte.

Het motto daarbij is heel simpel: de komedie staat altijd veel dichter bij de filosofie dan alle andere vormen van kunst. Wie de filosofie niet kan bespotten, is niet geschikt voor filosofie. Agamben maakt duidelijk dat Pulcinella bij uitstek een personage is op wie je kunt terugvallen als je de filosofie wilt bespotten. Achter de spot sluimert echter ook altijd ernst.

Dat geldt ook voor het citaat hierboven. Het is een zin die door mij uit de context gehaald wordt. In een denkbeeldige dialoog met de schilder spreekt Pulcinella de volgende zinnen: ‘Ik heb alleen geleefd wat ik niet leefde. En dit is waarom ik helemaal geen karakter heb. En geen geheugen. Laten we het zo zeggen: ik heb geen kaarten in mijn mouw en toch win ik steeds. Onder mijn masker is er geen gezicht.’

Deze passage wordt door Agamben verbonden met een oude discussie die

over het menselijke karakter woedt. Immanuel Kant (1724-1804) maakte een onderscheid tussen een 'empirisch' karakter – het karakter dat mensen dagelijks laten zien – en een 'intelligibel' karakter – het karakter dat we ons als een soort ideaal voor de geest kunnen houden. Wat we weten van de alledaagse ervaring is bijvoorbeeld dat mensen vaak niet terugdeinzen voor een leugentje meer of minder. Ze willen problemen vermijden, ze willen anderen ontzien of juist behagen. Maar als we leugens veroordelen, dan moet het ook zo zijn, aldus Kant, dat we ergens in ons hoofd een idee hebben van hoe een mens zou zijn die niet liegt. Er moet dus een soort karakter zijn waartegen we de concrete personages kunnen afzetten.

Agamben beweert nu dat het onderscheid dat Kant maakt helemaal draait om een poging de vrije wil te waarborgen. Het geïdealiseerde karakter, waarvan we ons een voorstelling kunnen maken, is niets anders dan een andere naam voor die wil. Alleen met zo'n karakter in het achterhoofd kunnen we bijvoorbeeld zoiets als morele verantwoordelijkheid garanderen. Onderliggende boodschap is steeds weer: je hebt toen en nu gelogen, maar je had ervoor kunnen kiezen om iets anders te zijn dan die je bleek te zijn.

Het hele verschil tussen wat je doet en wat je bent, hangt volgens Agamben als een schaduw over de Westerse ethiek. Nooit beschroomd om de vinger op de zere plek te leggen, ook niet in een boekje over de komische figuur Pulcinella, stelt hij dat 'verantwoordelijkheid niet de afzonderlijke daden betreft, maar iemands hele wezen'. Dit is volgens hem een "juridisch monstrum", dat uiteindelijk tot Auschwitz leidde: uiteindelijk zijn de Joden, de zigeuner en "uiteindelijk iedereen" niet verantwoordelijk voor wat ze *doen* maar voor wie ze *zijn*.

Wat leert Pulcinellla ons? Je kunt niet verantwoordelijk zijn voor je karakter, dat wil zeggen, voor wie je bent. Je kunt alleen maar verantwoordelijk zijn voor wat je doet, met dat maffe en vreemde lichaam dat iedereen en hij in het bijzonder heeft. Pulcinella bevrijdt ons dus radicaal van dat volgens Agamben zo gevaarlijke intelligibele karakter dat ons zo afleidt van wat we dagelijks doen. Uiteindelijk is dit de les van Pulcinella: 'Ik ben niet schuldig aan de kenmerken van mijn lijf, mijn neus, mijn buik, mijn bochel. Ik ben met betrekking tot mijn lichaam onschuldig. Ethiek begint meteen hierna en niet ergens anders: gegeven dit – mijn? – lichaam, is het ethische (niets anders dan) de wijze waarop ik de affectie beleef die ik ontvang door ermee in relatie te staan, hoe ik (met andere woorden) deze neus, deze buik en deze bochel verwerp of juist tot de mijne maak. In één woord: hoe ik erover kan glimlachen.'

AUTORITAIRE AANTREKKINGSKRACHT

Soms lees je een boek dat je boeit tegelijkertijd met een toenemend gevoel van ongemak en beklemming. Casper Thomas' boek over de autoritaire verleiding is er zo een. Hij zet de opkomst van vijf autoritaire leiders achter elkaar en schetst de onmiskenbare overeenkomsten.

Tekst: Rogier van der Wal

Dat het met de beroemde voorspelling van Francis Fukuyama uit de jaren negentig over het einde van de geschiedenis en de zegetocht van de liberale democratie in werkelijkheid nogal anders is gelopen mag ondertussen welbekend zijn. Juist de 'illiberale democratie' lijkt al een tijd aan een gestage opmars bezig. Maar wat gebeurt er nou precies in de verschillende landen met autoritaire leiders? Door lezing van dit boek krijg je daar meer inzicht in.

Het bevat vijf portretten van Turkije, Hongarije, India, Rusland en de Verenigde Staten met daarin verweven de 'Werdegang' van de leiders (gekarakteriseerd als *de imam, de hooligan, de fakir, de sfinx en de zakenman*) en hun partijen. Ondanks de verschillen zitten daar duidelijke parallellen in: overal wordt vroeger of later de rechtspraak geannexeerd en tandeloos gemaakt, en ook de media verliezen hun onafhankelijkheid. Wie daar niet in meebeweegt wordt het leven zuur gemaakt en moet vrezen voor zijn baan en soms zelfs zijn leven.

De leiders zijn uit op (vrijwel) absolute macht. Waar nodig wordt het kiesstelsel daarvoor aangepast. Om die macht te legitimeren wordt teruggegrepen op het verleden, waarbij nationalistische motieven de boventoon voeren, soms in een troebele mix met oproepen tot geweld of het niet afkeuren daarvan. De voor dat land specifieke elementen krijgen daar een logische plek in: zoals in Turkije de islam, in India het hindoeïsme. Eerder omstreden nationalistische denkers fungeren als ideologische inspiratiebronnen, waarnaar nu openlijk verwezen mag worden. Leiderschap wordt verheerlijkt en krijgt een bijna goddelijk aureool: hij – het zijn allemaal mannen en dat is geen toeval! – weet wat goed is voor volk en natie.

Kenmerkend voor dit type leiders is verder een hoge mate van vijanddenken, dat zo krachtig wordt geframed en uitgevent dat het aanslaat bij de eigen aanhang. Voor Erdoğan, Orbán en Poetin is de vijand het Westen met z'n

liberale democratieën, decadent, gelijkhebberig en tegelijk zonder ruggengraat, voor Modi zijn het de moslims en voor Trump is dat simpelweg iedereen die het niet met hem eens is of die hem kritische vragen durft te stellen.

Thomas heeft alle beschreven landen bezocht en daar veel mensen gesproken, wat een divers maar ook verontrustend beeld oplevert. Het einde van deze ontwikkeling lijkt nog niet in zicht, integendeel. In het slothoofdstuk roept hij ons op om op de bres te staan voor de liberale democratie, die per definitief de strijd niet kan winnen, hooguit stand kan houden. De 'illiberalen' zien het namelijk als een strijd die zij per se willen winnen. Daar is meer over te zeggen en dat gaat vast ook nog gebeuren. Dit mooie boek stemt tot diepe en grondige bezinning; doen we dat niet, dan is de kans reëel dat we dat heftig zullen moeten bezuren.

Casper Thomas, *De autoritaire verleiding. Over de opmars van de antiliberale wereldorde*. Amsterdam: Atlas Contact, 2018.

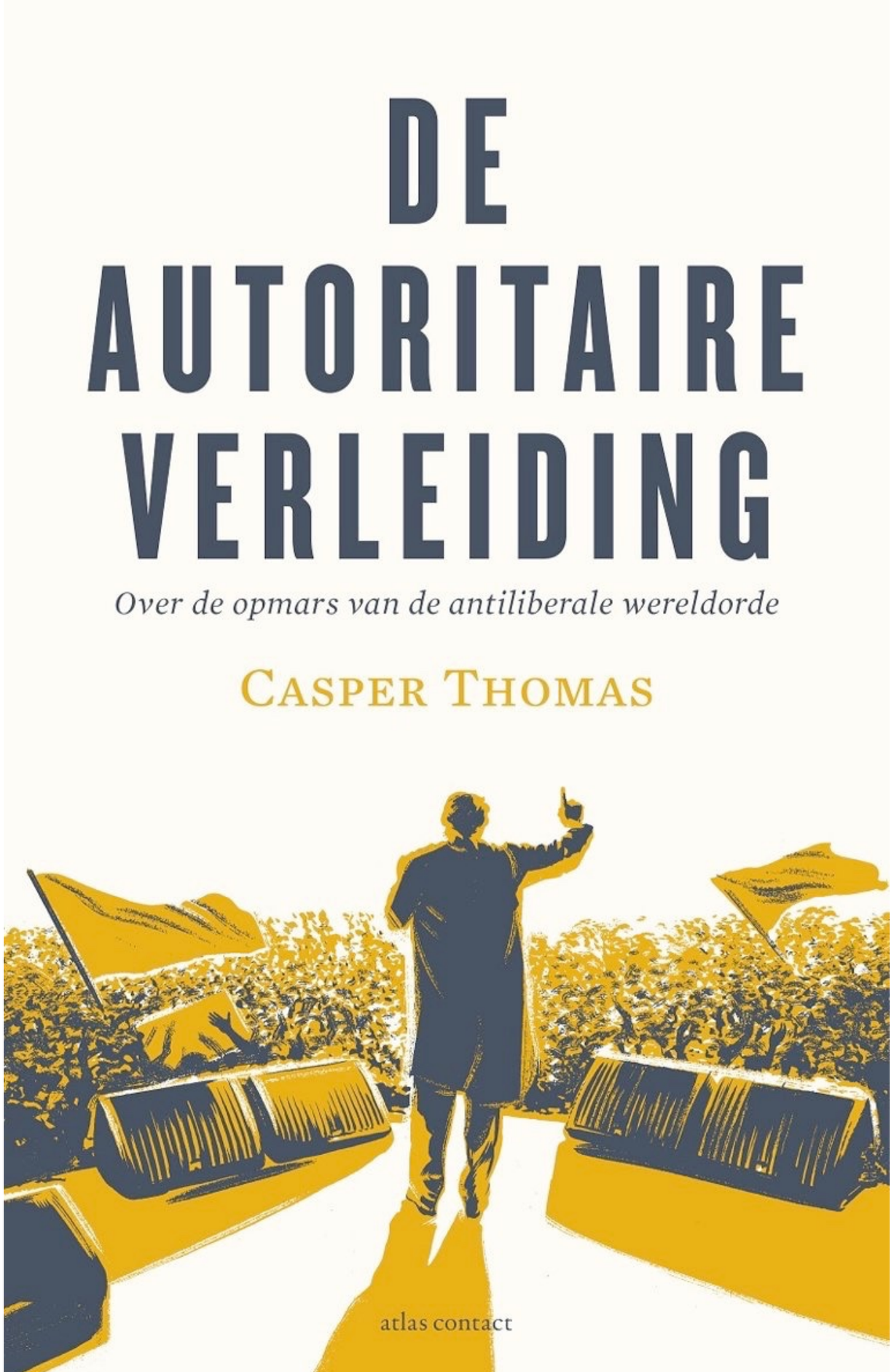

SIGNALEMENT

LEES VERDER

Wolfram Eilenberger
Het tijdperk van de tovenaars

De jaren twintig van de vorige eeuw vormen volgens Wolfram Eilenberger 'het grote decennium van de filosofie'. Uiteenlopende filosofen als Benjamin, Cassirer, Heidegger en Wittgenstein denken erop los. Bepaald niet gemakkelijk om die vier gezamenlijk te beschrijven, maar met het verweven van biografische gegevens en filosofische ideeën tovert Eilenberger een fascinerende wereld.

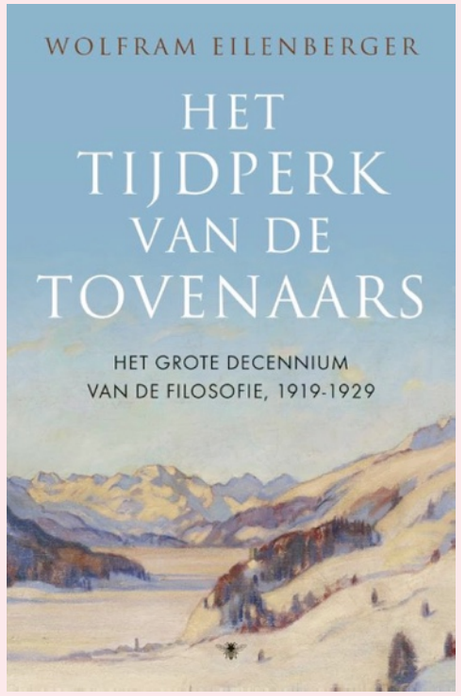

Fjodor Dostojevski
Misdaad en straf

Er bestaan weinig romans met grotere filosofische diepgang dan *Misdaad en straf*. Florian Jacobs smulde van de nieuwe vertaling van Hans Boland. Lees zijn recensie hier.

Ecofilosoferen
met Henk Oosterling

Henk Oosterling heeft een – bijzonder toegankelijke – podcast gemaakt over zijn de wondere wereld van ecosofie. Luisteren? Dat kan hier.

ISVW AGENDA

Mei

03-05 ISVW Vrijdagavondsalon.

11-05 Crash Course: Socratische gespreksvoering. Met Hans Bolten.

18-05 Leven en dood aan het begin en aan het einde: nataliteit en mortaliteit. Met Laurens ten Kate en Jan Flameling.

18-05 Mystiek voor nu: zelfloosheid, gelatenheid en zen. Met Michel Dijkstra, Gerard Visser en Marc de Kesel.

19-05 Kidscafé. Met Brenda Raa.

19-05 Filosofisch café.

27-05 De actualiteit van Hannah Arendt. Dirk de Schutter, Hans Achterhuis, Daan Roovers en vele anderen.

NAAR ISVW AGENDA

COLOFON

iFilosofie is het gratis digitale tijdschrift van de ISVW. Met een kleine donatie (vanaf € 5,00) draagt u bij aan de voortzetting van *iFilosofie*.

Hartelijk dank!

DONEER

Abonneer gratis op *iFilosofie*. Zo krijgt u elke maand op het moment van verschijning de nieuwste editie via uw e-mail toegestuurd.

ABONNEER

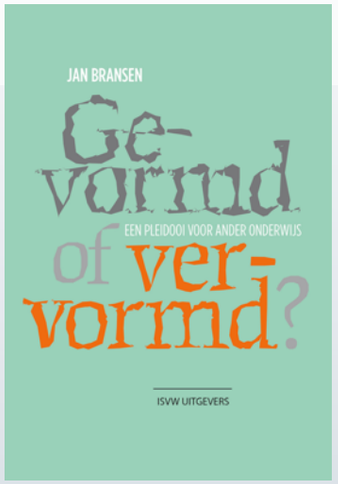

Gevormd of vervormd?
–
Jan Bransen

€ 24,95

BESTEL

Redactie

Florian Jacobs (hoofdredacteur & uitgever)
Conny van der Meer (vormgever)
Frans Jacobs (eindredacteur)
Francien Homan
Marthe Kerkwijk
Tim Kooijman
Mark Leegsma
Andrea Reuvers
Gert Jan Roskammer
Christine Torsius
Rogier van der Wal

Medewerkers

Paul van Tongeren

Met dank aan

Corbino AEG (portret René ten Bos)

© ISVW Uitgevers